

AYKIRILAŞMA TERİMİ, TANIMI VE ÖRNEKLERİNİN TASNİFİ ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK*

On the Dissimilation Concept and Classification of Its Examples

Turkish examples of dissimilation were pointed out in this article. Known examples are analysed by using the concepts and explanations that are used about dissimilation.

Keywords: the examples and analysis of dissimilation concept.

Türkiye Türkçesinde Dil bilgisi terimleri konusunda kargaşa olduğu bilinen bir gerçektir. Söz konusu terimlerden biri de *aykırılaşmadır*.

Aykırılaşma, yazı dilinden çok ağızlarda görülen bir ses hadisesi olması nedeniyle, kısmen Türkçe Dil bilgisi kitaplarında, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde ve ağırlıklı olarak, ağız çalışmalarının bir kısmında işlenmiştir.

Türkçede *benzeşme* dediğimiz ses olayı çok yaygındır. Buna karşılık *aykırılaşma* yaygın bir ses olayı olmadığından çalışmalarda sınırlı ve belirli örnekler üzerinde durulabilmiştir. Türkçede *benzeşmelerin* hakim ve yaygın olduğunu gösteren en güzel örnek, ünlüler bakımından, kalınlık incelik uyumu, ünsüzler bakımından ise ötümlülük ötümsüzlük uyumudur. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, ses olaylarının her biri, belli oranda dile ayrı yönden şekil veren belirli ses kurallarıdır. O halde ses olaylarının sebeplerini tespit ederken birkaç örnekten hareket etmek yanılgıya yol açabilir.

Türkçede *aykırılaşma* ile ilgili terim sorunu yanında, verilen örneklerin tasnifi bakımından da karışıklıklar vardır. Tanımı ile ilgili ise küçük farklılıklar bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz nedenlerle makalemizi üç konu üzerinde yoğunlaştıracamız:

Aykırılaşma ile ilgili terim karışıklığı,

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi.

Aykırılışmanın tanımı,

Aykırılışma örnekleri ve tasnifi konusundaki karışıklıklar.

Terim tercihi karışıklıkları, tanımlardaki farklılıklar ve örneklerin tasnifi konusunu incelemek için öncelikle bu konuda kullanılmış terimler, yapılmış olan tanımlar ve verilmiş olan örnekleri görmek gerekir. Bu nedenle, araştırmacıların bu konulardaki görüşlerini alıntılar halinde verecek ve daha sonra terim tercihimiz ve *aykırılışma* örneklerinin tasnifi ile ilgili görüşümüzü sunacağız. Ayrıca çıkardığımız sonuçları da yeri geldikçe sunacağız.

Çalışmalarda sunulan terimler ve örneklerinin tasnifi yanında bu ses olayının sebebi konusunda da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar *aykırılışmanın* tanımını yapmadan sadece örneklerini sunmuştur. *Aykırılışmanın* “*amacı*” veya “*sebebi*” konusunda, bir kısmı yorum yapmamış, yorum yapanlar özetle şu görüşlere yer vermişlerdir:

1. “*tekrarı önleme çabası*” (Korkmaz 1992: 24)
2. “*ikizleşmeden kaçma*” (Ergin 1986: 53, Topaloğlu 1989: 39)
3. “*kolaylık sağlama*” (Hengirmen 1999: 69, Karaağaç 2001: 120)
4. “*tekrarı veya ses itişmesini gidermek ve ses akışmasını sağlamak ihtiyacından...*” (Banguoğlu 1974: 112)
5. “*Fizyolojiden ziyade psikolojik nedenlere dayanır.*” (Dilâçar 1968: 31)
6. “*...daha çok çaba harcamaya yönelme olarak yorumlanabilir.*” (Aksan 1980: 52)

Bu konuda en ayrıntılı ve geniş yorumu Tuna (1949: 432) yapmaktadır. Tuna, *aykırılışmaya* diğer araştırmacılarından daha farklı bir açıdan bakmış ve *tekrar* terimini geniş anlamda kullanarak değerlendirmesinde şu görüşe yer vermiştir: “*Türk dilinin tekrarı sevmediği yolundaki iddiaları, genel anlamda almamak ve pek kesin olarak karşılamamak gerekir. (...) Hakikaten, benzer sözlerden çoğun kaçınılmaktadır. Ancak, bu bütün sözlerde benzer seslerden kaçınılır demek değildir.*” (Tuna 1949: 432) Tuna, bu sözlerin devamında tekrarlar da aynı seslerin bir arada kullanılmasını ve bazı tekrar kiplerini örnek vererek atasözleri ve deyimlerin tekrarlara dayandığını, tekrarların da sağlam kuralları bulunduğunu ve bunların başka kalıplara dökülemediğini belirtir.

Bir dilin kuralları, dilin ses ve şekil özellikleri yönünden düzenini kurmak için sağlam ve karakteristik özellikler sergiler. Ancak aynı dilde başka kuralların dilin belirli kesitlerini şekillendirmesi ve kesitlerin iç içe girmesi, o dilin fonetik ve morfolojisini zenginleştirir, aynı zamanda dili monotonluktan ve sıkıcı olmaktan uzaklaştırır. Bu nedenle her kural, dilde kendi varlığını hissettirmek ve bunu devamlı kılmak eğilimi gösterir.

Şimdi *aykırılışma* ile ilgili olarak, kullanılan terimler, yapılan tanımlar ve verilen örnekleri üç başlık altında sunuyoruz. Başlıklarımız, *Aykırılışma*, *Benzeşme* ve *Diğer Terimler* şeklinde olacaktır. Bu başlıklar altında sadece alıntılar verilecek, yorum ve değerlendirmeler daha sonra yapılacaktır

1. *Aykırılışma* Terimini Kullanan Araştırmacılar

“*Aykırılışma*: Bazen bir kelimedede yan yana gelmiş bulunan aynı cinsten iki sesin birbirinden ayrıldıkları, bir sesin başkalaşarak ikizlikten kaçtığı görülür. Benzeşmenin zıddı olan, bu yüzden benzeşmeme de diyebileceğimiz bu hadise Türkçede çok nadir olarak ve Türkçeye girmiş birkaç yabancı kelimedede görülür: attar> aktar, muşamma> muşamba ” (Ergin 1986: 53-54)

“*Aykırılışma*: Bir gramer birliğinde yer alan seslerin çıkış noktası ve söyleniş niteliği bakımından birbirinden uzaklaşmasıdır. Türkçe ait olduğu dil ailesinin diğer üyeleri gibi, *aykırılışma*nın değil benzeşmenin görüldüğü bir dildir. Türkçede *aykırılışma*, genellikle, yabancı dillerden alınmış ve söyleyiş güçlüğü çekilen sözlerde görülür.

Yan yana veya aralıklı seslerin *aykırılışma*sına göre iki tür *aykırılışma* vardır: Yakın *aykırılışma*: aşçı> ahçı, tepme> tekme, kınnap> kırnap> gındap, muşamma> muşamba, hammal> hambal, attar> aktar, tannur> tandır, vb. Uzak *aykırılışma*: berber> belber, kehribar> kehlibar, birader> bilader, fincan> filcan, zelzele> zerzele, vb.

Yönüne göre *aykırılışma* iki türdür: Gerileyici *aykırılışma*: kınnap> kırnap, aşçı> ahçı, attar> aktar, tepme> tekme, vb. İlerleyici *aykırılışma*: hammal> hambal, tannur> tandır, muşamma> muşamba, vb.” (Karaağaç 2001: 123-124)

“*Aykırılışma*: Benzeştirmenin tam zıddı olan bir ses hadisesidir. Boğumlanma noktaları birbirinin aynı veya birbirine yakın bulunan iki ünsüzden biri bazen boğumlanma noktasını değiştirerek diğerine göre farklılaşır. İşte bu hadiseye *aykırılışma* adı verilir Hambal, gurtal-, murdal, garal-, tekral, resurallah, befat, poturaf, bil kere, zerele, bafasız .. bahdim, nöbetçilih, düşüpdür, gösderme, etmişdir, etdirecen, vahutda, Rusca, gardaşdan, isderem, Eresetde, çihartdı, Allahdan, dutdu, ...çifder, Firengisdan, isdasyon, ihdiyar, teşgiliyat, esger, şafga” (Ercilasun 1983: 131)

“*Aykırılışma*: (Tanım yok) etdikden sorna, dartduh, batdaniye, hakğı, ayakgabı, muhakkak, okga, bakgal, asger, işgi, işdima <A. ictima, keddane <Yu. Keddane, gösder, posda, etdiz, çirpduh, bahdim” (Sağır 1995: 120)

“*Aykırılışma*: Benzeşmenin tersi bir ses olayıdır Boğumlanma noktaları aynı veya birbirine yakın olan iki ünsüzden birinin boğumlanma noktasını farklılaştırmasıdır. Ellen> elnen, hammal> hambal, tanın-> tanılacah, mancinik> mancılıh. ” (Özçelik 1996: 56)

“*Aykırılışma*: Boğumlanma yerleri ve biçimleri birbirlerinin aynı veya yakın olan iki ünsüzden birinin boğumlanma yerini ve biçimini değiştirerek diğer ünsüzden farklılaşması olayına *aykırılışma* diyoruz. *Aykırılışma* benzeşmenin zıddı bir ses hadisesidir... naylon> laylon, tennur> tandır/ tandur.” (Buran 1997: 55)

2. Benzeşmezlik Terimini Kullanan Araştırmacılar

“Benzeşmezlik: Benziyen veya aynı karaktere malik olan fonemlerin birbirlerinden az çok ayrılık göstermeleri halidir: *türk. mermer, lat. Marmar, alm. marmor, fakat frans marbre ve ingil. marble; alm. kartoffeln kelimesi daha 17 nci yuzyılda ital. tartuffoli'den gelen bir tartuffeln şeklinde idi. Lat. peregrinum'dan frans. pelerin "hacı" meydana gelmiştir. Benzeşmezliğin de birçok çeşitleri vardır.*” (Üçok 1947: 61)

“Benzeşmezlik: Bir sözcükte bulunan, aynı veya benzeri seslerden birinin değişikliğe uğraması: *kınnap> kırnap, attar> aktar, makkap> matkap, muşamma> muşamba örneklerinde olduğu gibi.*” (Hatiboğlu 1972: 22)

“Benzeşmezlik, bir kelime içinde, birbirine bitişik veya uzak olan ve aynı boğumlanma yerinde birbirinin eşit iki ayrı boğumlanma hareketinin iki ayrı boğumlanma yerinde iki ayrı boğumlanma hareketi haline girmesi demektir. Başka bir deyişle, bir kelimedede yanyana gelmiş bulunan aynı cinsten iki ünsüz ile birbirinden uzak duran, boğumlanma noktaları aynı veya birbirine yakın olan iki ünsüzden birinin kendi boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir ünsüze donmesidir *kumandan> gumandar, fincan> filcan, kinnab> gırnap, patlıcan> badılcan*” (Gülensoy 1988: 62)

“Benzeşmezlik Yan yana veya birbirine yakın bulunan aynı cinsten iki sesin birbirinden ayrılması, bu seslerden birinin başkalaşarak ikizleşmeden kaçması. Or. *attar-aktar, muşamma'- muşamba, kinnap- kırnap, içerirek- içerlek, birader- bilâder Uzak ve yakın benzeşmezlik olmak üzere iki çeşidi vardır.*” (Topaloğlu 1989: 39-40)

“Benzeşmezlik: Bir kelimedede bulunan aynı veya benzeri seslerden birinin değişikliğe uğraması, disimilasyon: *Kınnap> kırnap, attar> aktar, kehribar> kehribar gibi*” (Türkçe Sözlük 1998: 268)

“Benzeşmezlik adı verilen değişme, dilde benzeşme olayının tam tersine bir eğilimle oluşur. Bir sözcükte bulunan aynı iki sesin, aynı iki söyleyiş hareketinin başka seslere, başka söyleyiş hareketlerine dönüşmesidir. Benzeşmenin tersine, daha az çaba harcamaya değil, bir bakıma daha çok çaba harcamaya yönelme olarak yorumlanabilir... *derşür-> devşir-, attar> aktar, birader> bilader, fincan> filcan, murdar> mundar, kehruba> kehribar> kehribar. hammal> hambal, muşamma> muşamba.*” (Aksan 1980: 52-53)

“Benzeşmezlik: Bir sözcükteki aynı ya da benzeri seslerden birinin değişikliğe uğraması. *Attar> aktar, makkap> matkap, muşamma> muşamba*” (Koç 1992: 49)

“Benzeşmezlik: Bir kelimedede yan yana veya birbirine yakın duran ve boğumlanma nitelikleri bakımından birbirinin tıpkısı veya benzeri olan iki ünsüzden birinin, kendi boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir ünsüze dönüşmesi olayı. Bu olay daha çok r ve n akıcı seslerinin tekrarını önleme çabasından doğmuştur. Yazı dilinde seyrek, ağızlarda daha sık rastlanır: *kınnap> kırnap, gındap (An. Ağz.), muşamma> muşamba, attar> aktar, berber> belber, kehribar> kehribar, fincan> filcan, gumandan> gumandar “kumandan”, tekrar> tekrar, tepme> tekme, vb. Benzeşmezlik olayı yakın ve uzak benzeşmezlik olarak ikiye ayrılır. Yanyana bulunan sesler arasındaki benzeşmezlik yakın benzeşmezlik (muşamma> muşamba, aşçı> ahçı), yanyana bulunmayan sesler arasındaki benzeşmezlik uzak benzeşmezlik adını alır: *berber> belber, birader> bilader, fincan> filcan gibi.*” (Korkmaz 1992: 24)*

“Benzeşmezlik: Bir kelimedede yanyana ya da birbirinden aralıklı duran fakat boğumlanma nitelikleri birbirinin tıpkısı ya da birbirine yakın olan iki unsuzden biri, bazen kendi boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir unsuze döner ve benzeşmezlik dediğimiz, benzeşme”nin tam tersi olan bir olayın gelişmesine yol aç.. kınnap> gındap, tannur> tandır, fincan> filcan, berber> belber, birader> bilader, tekrar> tekral/ tekmar, gumandan> gumandar, pansuman> barsıman, patates> pateyis, asvap> asbap> asdap” (Korkmaz 1994: 96)

“Benzeşmezlik. Sozcukte bulunan aynı ya da benzeri sozcuklerin1 başkalaşması. Boğumlanma noktaları aynı ya da birbirine yakın olan bazı seslerde soyleyiş kolaylığı sağlama bakımından değişmeler gorulur Benzeşmezlik nedeniyle değişen bazı sözcukler yazı diline girmiştir: attar> aktar, kınnap> kurnap, makkap> matkap, muşamma> muşamba.” (Hengirmen 1999: 69)

“Benzeşmezlik. (...) (attan>) atdan, (memleketten>) melmeketden, (kapattı>) kapatdı, gıttı> getdi, (aldattılar>) aldatdılar, (buçukta>) buçukda, (geçtikten>) geçdikden, (ayakkabı>) ayakgabi, (içkili>) içgili; bıçkı> bihçi; (açtı>) aşdım, (geçtikten>) geçdikden, (içtikten>) içdikden, uçte> uşde, (yastık>) yasdık, ustten>uşden; gonuller> goyunler; gomme> kombe” (Gülseren 2000: 95)

“Benzeşmezlik: (...) bir kelime içinde yan yana veya birbirinden uzak olan, fakat boğumlanma özellikleri aynı ya da birbirine yakın olan iki unsuzden birisinin kendi boğumlanma noktasını diğerinden ayırıp başka bir unsuz hâline gelmesine benzeşmezlik adını veriyoruz. (.) filcanna, belber, tekral, asdap” (Günşen: 2000: 73)

“Benzeşmezlik: Çıkış noktaları birbirinin aynı ya da yakın olan unsuzlerden birinin benzeşmenin aksine çıkış noktasının farklılaşmasıdır firal <firâr” (Özçelik-Boz: 2001: 69)

“Benzeşmezlik Çıkış noktaları birbirinin aynı veya yakın olan unsuzlerden birinin, benzeşmenin aksine çıkış noktasının farklılaşmasıdır. (tuccarız)> tutcarız” (Boz 2002: 81)

“Benzeşmezlik: Boğumlanmaları aynı veya birbirine yakın olan iki unsuzden birinin,boğumlanma noktasını ayırarak benzerlikten uzaklaşmasıdır. (.) bilâder, tekler” (Aydın 2002: 33)

3. Diğer Terimleri Kullanan Araştırmacılar

“Başkalaşma: Bir kelimedede, yan-yana veyâ birbirinden uzakta bulunan ve nitelikleri aynı olan iki konsondan birinin ötekinden farklı bir nitelik kazanmasıdır Çeşitli tipleri vardır.

A Yandaş başkalaşma: yassı ağaç> yastağaç, fenn+ı> fendı, hammal> hambal, muşamma> muşamba, attar> aktar

B. Uzak Başkalaşma: pergar> pergel, batista> patıska, tırtır> tırtıl, bıl-ıl-> bıl-in-, kıl-ıl-> kıl-ın-, başla-l-> başla-n-

C. Tam Başkalaşma: titsin-> tiksın-, basuk> bassuk> basduk (pestil)

1 “seslerin” olması gerekir.

D. Yarı Başkalaşma: başla-l-> başla-n-" (Tuna 1986: 37-38)

"Başkalaşma: Bir kelimedede komşu olan veya olmayan nitelikleri aynı olan seslerden birinin farklılaşmasıdır. (kazancının)> gazanciyin" (Boz 2002: 86)

"Ayrışma ...boğumlanma noktaları aynı veya birbirine yakın olan sesdeşlerden birinin başka bir boğumlanma noktasına atlayarak benzerinden uzaklaşmasıdır. Kelimedeki tekrarı veya ses itişmesini gidermek ve ses akışmasını sağlamak ihtiyacından doğan bu değişmeye ayrışma diyoruz. A. Doğrudan Ayrışma: 1. Türkçe Kelimelerde içerrek> içerlek, tepme> tekme, kırmak X kırmak, urpermek X ülpermek, derşurmek X devşirmek, aşçı X ahçı, -il- fiil çatı ekinin l ile biten koklerden sonra kurallı olarak -ın- olması. 2. Yabancı Kelimelerde: attar> aktar, muşamma X muşamba, kınnap X kınnap, tannur> tandır, fincan X filcan, birader X bilader. Murdar X mundar, zelzele X zenzele gibi." (Banguoğlu 1974: 112-113)

"Gibileşmezlik: Bu hadise osmanlı türkçesinden ziyade bir takım şark lehçelerinde daha sık görülür. Osmanlı türkçesinden birkaç misal: aş-cı> ahci, tep-me> tekme, kırp-> kırk-, attar> aktar, muşamma> muşamba, tennur> tandır/ tandır, parkâr> pergel, batista> patiska" (Deny 1945: 142)

"...farklılaşma ise fizyolojiden ziyade psikolojik nedenlere dayanır. Örneğin kehribar kelimesi Türkçede kehlibar şeklini almıştır. Kelimenin Farsça şeklinde iki tane r vardır, Türkçe bu aynılığı bozarak ilk r yi, yine akıcı seslerden olan l'ye çevirmiştir." (Dilâçar 1968: 31)

"Ayrımlaşma: Söz zincirinde yan yana bulunan iki ses arasında bir ayırım yaratan ya da var olan bir ayrımı daha da belirginleştiren değişim. (Ör. attar> aktar// Ayrımlaşma söz zincirinde yer alan öğeler arasındaki aykırılık bağını pekiştirici bir olgudur." (Vardar 1998: 30)

"Benzeşmeme: biri-birinin tıpkısı olan iki unsuzden birinin ötekinden farklı bir değer kazanmasıdır. Oğullar> oğuldar, muşamma'> muşamba, hammal> hambal, vb. İsimlerden -la-, -le- ile yapılan fiiller ile, kökü l ile biten fiillerin, meçhul şekillerinde -l- kullanılmaması olayı da, bir dissimilationu andırmaktadır. dinle-l-> dinlen-; bil-i-l-> bil-i-n-; kıl-ı-l-> kıl-ı-n-" (Tuna 1949: 430-431)

Şimdi de aykırılışma ile ilgili terim tercihlerini toplu olarak bir tablo üzerinde görelim:

Araştırmacı	1. Aykırılışma	2. Benzeşmezlik	3. Diğer Terimler
Ergin	+	-	-
Karaağaç	+	-	-
Gemalmaz	+	-	-
Ercilasun	+	-	-
Buran	+	-	-
Sağır	+	-	-
Özçelik	+	-	-
Güler	+	-	-
Gülensoy	-	+	-
Günşen	-	+	-
Üçok	-	+	-
Hatiboğlu	-	+	-
Korkmaz	-	+	-
Topaloğlu	-	+	-
Türkçe Sözlük	-	+	-
Hengirmen	-	+	-
Koç	-	+	-
Gülseren	-	+	-
Aydın	-	+	-
Özçelik - Boz	-	+	-

Boz	-	+ (s. 81)	başkalaşma (s. 86)
Deny	-	+	gibileşmezlik
Aksan	-	+	ayrımlaşma
Vardar	-	-	ayrımlaşma
Banguoğlu	-	-	ayrışma
Dilâçar	-	-	farklılaşma
Tuna	-	-	benzeşmeme 1949 başkalaşma 1986

Terim ve Tanımların Değerlendirilmesi

Aykırılışma dediğimiz ses hadisesi, *benzeşmenin* tam tersi bir olaydır. Olaya, gerek kelime içindeki aynı ünsüzler, gerek birleşme ve ekleşme örnekleri düşünülerek bakılmalıdır. Ayrıca alınma kelimelerin geldikleri dildeki şekilleri dikkate alınarak, ses olayı hakkında karar verilmelidir. Bu durumda, *hambal*> *hambal*, *asker*> *asger*, *ayakkabı*> *ayakgabu*, *oğullar*> *oğuldar* değişmelerindeki ses olayı, ilk şekillere göre, bir benzeşmezlik değil bir aykırı düşme, aykırılışmadır. Çünkü seslerin, değişikliğe uğramadan önce, birinci durumda boğumlanma noktaları aynı veya yakın iken, değişme sonrasında seslerden biri, aykırılışmıştır. İşte bu sebepten dolayı, *aykırılışma* terimi, bu ses olayını karşılamak bakımından, kullanılmış olan diğer terimlere göre, daha uygun ve elverişli görünmektedir. Ayrıca yukarıda verilen örnekleri göz önüne alırsak, *aykırılışma* terimi için en isabetli ve kapsamlı tanım, Karaağaç tarafından yapılmıştır: “*Bir gramer birliğinde yer alan seslerin çıkış noktası ve söyleniş niteliği bakımından birbirinden uzaklaşmasıdır.*” (Karaağaç 2001: 123)

Örneklerin Değerlendirilmesi ve Bir Tasnif Denemesi

Karaağaç, *aykırılışmayı* yeri bakımından “yakın, uzak” ve yönü bakımından “ilerleyici, gerileyici” olarak tasnif etmiştir (2001: 123-124). Korkmaz, sadece yer bakımından, “uzak, yakın” *aykırılışma* olarak tasnif etmiş (1992: 24), Tuna ise *aykırılışmayı*, yeri bakımından “yandaş, uzak”, ölçüsü bakımından “tam, yarı” olarak tasnif etmiştir (1986: 37-38). Gemalmaz, konuyu, “*ünsüzlerde aykırılışma*”, “*ünlülerde aykırılışma*” ve “*ünlü-ünsüz aykırılışmaları*” olmak üzere üç başlık altında incelemiştir (1995: 213-215). *Aykırılışma*, bazı çalışmalarda ünlüler bakımından da değerlendirilmiştir (Sağır 1995: 37-47). Bir çalışmada, sadece ünlü *aykırılışmalarının* örnekleri sunulmuştur (Güler 1992: 16). *Aykırılışma*, diğer ağız çalışmalarının çoğunda ise *aykırılışma*, “*Unlu Uyumunun Bozulması*” gibi başlıklar altında incelenmiştir. Bir kısım çalışmalarda, örneklerin azlığı nedeniyle, tasnif konusuna girilmemiştir.

Aykırılışmanın tasnifi bizce şöyle olmalıdır:

- a. Ünlü ve ünsüzleri kapsamalıdır.
- b. Ünsüzler için, aynı ünsüz ve benzer ünsüz aykırılışması,
- c. *Aykırılışmanın yeri bakımından, yakın ve uzak,*
- d. *Aykırılışmanın yönü bakımından, ilerleyici ve gerileyici.*

Şimdi de bir tasnif denemesi yapmak istiyoruz. Bu tasnif denememizde sadece yukarıda alıntılar yaptığımız araştırmacıların tespit ettikleri ünsüz aykırılışmaları örneklerini kullanacağız. Bir örneğin hangi araştırmacı(lar)dan alındığını parantez içinde kaynakçada verilen kısaltmalarla belirtileceğiz. Aykırılışan seslerin kelime içindeki yerini sesler arasında veya yanındaki çizgilerle göstermeye çalışacağız.

1. Yakın Aykırılışma

a. Aynı Ünsüzün Aykırılışması:

Aynı ünsüzlerin aykırılışması konusunda tespit edilmiş örnekler, kelime içi bakımından, Arapçadan alınmış kelimelerdir. Bunun sebebi, aynı ünsüzün Türkçede sadece birleşme ve ekleşme sırasında yan yana kullanılmasıdır. Tespit edilmiş olan örneklerde, daha çok, ikinci ünsüzün aykırılışması dikkat çekmektedir:

aa. İlerleyici Aykırılışma

-cc-> -tc-: (tüccarız)> tütcarız (Boz)

-kk-> -kg-: hakğı, muhakgak, okga, bakgal (Sa.); ayakgabı (Sa. Gls.); (içkili)> içgili (Gls.)

-ll-> -ld-: oğullar> oğuldar (Tu. 49)

-mm-> -mb-: muşamma> muşamba (Deny Hat. Top. Tu. 49/86 Kar. Kor. 92 Hen. Ban. Er. Ak. Koç); hammal> hambal (Tu. 49/86 Kar. Ak. Öz. Erc.); gömme> kömbe (Gls.)

-nn-> -nd-: kinnab> gındap (Kor. 94); fenn+i> fendi (Tu. 86); tennur> tandır (Deny Kar. Kor. 94 Ban.); tennur> tandır/ tandur (Bu.)

-tt-> -td-: batdaniye (Sa.)

-ss-> -st-: yassı ağaç>> yastağaç (Tu. 86)

ab. Gerileyici Aykırılışmalar

-ll-> -nl-: gönüller> göyünler (Gls.)

-nn-> -rn-: kinnab> gırnab (Gül.); kinnab> kırnap (Hat. Top. TS. Kar. Hen.); kinnab> kırnap> kındap (Kar. Kor. 92 Ban.)

-tt-> -kt-: attar> aktar (Deny Hat. Top. Var. Tu. 86 TS. Kar. Kor. 92 Hen. Ban. Er. Ak. Koç)

b. Benzer Ünsüzün Aykırılması:

Bu örneklerde de, daha çok, ikinci ünsüzün aykırıldığı görülmektedir:

ba. İlerleyici Aykırılma

-ct-> -şd-: ictima> işdima (Sa.)

-çk-> -şg-: işgi (Sa.)

-ft-> -fd-: cuft> çifd(er) (Erc.)

-ht-> -hd-: ihtiyar> ihdiyar (Erc.)

-pk-> -fg-: şapka> şafga (Erc.)

-sç-> -sc-: Rusca (Erc.)

-sk-> -sg-: asker> asger (Sa.), esger (Erc.)

-st-> -sd-: kestane> kesdane, posda (Sa.); firengisdan, (station>) isdasyon(Erc.); gösder(me) (Erc. Sa.)

-şç-> -hc-: ahci (Deny), guşci (Gem.)

-şk-> -şg-: teşgiliyat (Erc.)

-tç-> -tc-: nevbet> nöbetcilih (Erc.)

bb. Gerileyici Aykırılma

-çk-> -hç-: bıçkı> bıhçı (Gls.)

-mb-> -nb-: kambur> gambur> ganbur (Gem.)

-pm-> -km-: tepme> tekme (Deny Kar. Kor. 92 Ban.)

-şç-> -hç-: aşçı> ahçı (Kar. Kor. 92 Ban.)

-zd-> -sd-: (izde->) isderem (Erc.)

2. Uzak Aykırılma

Uzak aykırılmalarda l, n, r ünsüzleri ile ilgili örneklerin yaygın olarak ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir. Birinci veya ikinci ünsüzün aykırılma yüzdesi dengede gibi görünmektedir:

a. Aynı Ünsüzün Aykırılması

Uzak aykırılma için aynı ünsüzlerin aykırılması bakımından tespit edilmiş örneklerin çoğu, alınma kelimelerdir.

aa. İlerleyici Aykırılma

b-b-> b-w-: böbrek> böwreyh (Gem.)

-l-l-> -l-n-: l- / lA- ile biten fiillere edilgenlik eki -l- yerine, kurallı olarak, -n- gelir: bil-il-> bil-in-, kıl-ıl-> kıl-ın-, başla-l-> başla-n- (Tu. 49/86 Ban.)

-n-n-> -n-l-: mancanik> mancılıh (Gem. Öz.); tanın-> tanılacah (Öz.)

-n-n> -n-r: kumandan> gumandar (Gül. Kor. 94); gumandan> gumandar (Kar.)
-r-r> -r-l: zerele, murdar> murdal, (garar->) garal-, (gurtar->) gurtal- (Erc.); tekrâr> tekrâl (Kor. 92 Erc. Gün.); parkâr> pergel (Deny Tu. 86); karar> geral, tekrar> terkal/ teyhrel, zarar> zeral, karar-> garal- (Gem.); firâr> firal (Öz.B.); tırtır> tırtıl (Gem. Tu. 86); içerirek> (içerilek>) içerlek (Top. Ban.)

-t-t-> -t-k-: batista> patiska (Deny Tu. 86); titsin-> tiksın- (Tu. 86)

-t-t-> -t-y-: patata> patates> pateyis (Kor. 94)

ab. Gerileyici Aykırılışma

f-f> p-f: fotoğraf> poturaf (Erc.)

-l-l-> -r-l-: zelzele> zerzele (Kar. Ban.)

-n-n> -l-n: fincân> filcan (Gül. Kar. Kor. 92/94 Ban. Ak.); (bâdincân>) patlıcan> badılcan (Gül.)

-n-n> -r-n: pansuman> barsıman (Kor. 94)

-n-n-> -y-n-: (kazancının)> gazancıyın (Boz)

-r-r> -l-r: kehribâ> kehribar> kehlıbar (Dil. TS. Kar. Kor. 92); birâder> bilâder (Top. Kar. Kor. 92/94 Ban. Ak. Ay.); kehruha> kehribar> kehlıbar (Ak.); berber> belber (Kar. Kor. 92/94, Gün.); karosri> galisor, rençber> leşber, rüzgâr> ülüzgar (Gem.); tekrâr> tekler (Ay.); ürper-> ülper- (Ban.); (bir kere>) bil kere (Erc.)

-r-r> -n-r: murdar> mundar (Ban. Ak.)

-r-r> -r-l>/-n-r: tekrar> tekrâl/ tekrel/ tekna (Kor. 94)

-r-r-> -v-r-: derşür-> devşir- (Ban. Ak.)

b. Benzer Ünsüzün Aykırılışması

Boğumlanma noktaları birbirine yakın ünsüzlerden birinin aykırılışmasıdır. Taradığımız çalışmalardaki örnekleri, şunlardır:

ba. İlerleyici Aykırılışma

-m-b-> -m-f: otomobil> otomafil (Gem.)

bb. Gerileyici Aykırılışma

k-ç-> g-ş-: (kaçdıh>) gaşdıh (Gem.)

-m-p-> -n-p-: ampül> enpül (Gem.)

-v-b> -b-p> -d-b: (esvab>) asvap> asbap> asdap (Kor. 94, Gün)

v-f> b/m-f: vefat> bafat, (vefa +sız>) bafasız (Erc.); vefat> befat/ mefat (Gem.)

Diğer Örnekler ve Tespitler:

Şu örneklerde, hem benzeşme hem aykırılışma vardır: (*naylon*>) *laylon* (Bu.), (*el i/en*>) *ellen*> *elnen* (Öz.), *türkçe*> *türtce* (Gem.), (*resulallah*)> *resurallah* (Erc.), *fıncanla*> *fi/canna* (Gün)

Bu kelime, ancak bir benzeşme sonrasında aykırılışma örneği olabilir: (*miskap*>) *makkap*> *matkap* (Hat. Koç)

Aşağıdaki örnekler, Eski Anadolu Türkçesinde ünsüz uyumuna girmeyen imlâsı kalıplaşmış eklerin devamı olarak Anadolu ağızlarında yaşanan şekilleridir:²

Bulunma Durumu Eki (+dA):

Erësetde, *vahıtda* (Erc.); *lafda*, *ayahda* (Gem.); *buçukda* (Gls.)

Çıkma Durumu Eki (+dAn):

Allahdan, *gardaşdan*, (Erc.); *atdan*, *geşdikden*, *melmeketden* (Gls.)

Farklı Eklerdeki (-dIK / -dIH) :

etdikten, *çırpdüh dardüh* (Sa.); *basuk*> *bassuk*> *basduk* “pestil” (Tu. 86); *geşdikden*, *yasdih* (Gls.); *yadıhcaz* “yattıkça” (Gem.)

Görülen Geçmiş Zaman Eki (-dI):

etdiz (Sa.); *dutdu*, *çihartdı* (Erc.); *kapatdu*, *getdi*, *aldatdılar* (Gls.); *bahdım* (Erc. Sa.); *gatdı*, *getdi*, *kesdiz* (Gem.)

Ettirgenlik Eki (-dIr-):

etdirecen, (Erc.); *küsdürmiş* (Gem.)

Bildirme Eki (-dIr):

düşüpdür, *etmişdir* (Erc.)

İçerisinde yukarıdaki eklerden bulunan şu örneklerde, sadece ünsüz değişmesi vardır: *üçde*> *üşde*, (*üstden*>) *üşden*, (*açdım*>) *aşdım*, (*geçdikten*>) *geşdikden*, (*içdikten*>) *işdikden* (Gls.)

Ayrıca, içerisinde yukarıdaki eklerin seslerini bulunduran şu kelimelerdeki aykırılışmalar, eklerle benzetilerek, örneksene yoluyla ortaya çıkmış olabilir. Bu örnekler tasnif listemizde de ayrıca yer almaktadır:

dA: *kınnab*> *gındap* (Kor. 94); *posda* (Sa.), (*station*>) *isdasyon* (Erc.);

dAn: *firengisdan* (Erc.); *batdaniye*, *kestane*> *kesdane* (Sa.);

2 Eklerin Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleri için aşağıdaki kaynaklara bakılabilir: F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 59.; Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları: 673, Ankara, 1997.

dl: fenn+i> fendi (Tu. 86); ictima> işdima (Sa.); ihtiyar> ihdiyar (Erc.);

dlr: tennur> tandır (Deny Kar. Kor. 94 Ban.); tennur> tandır/ tandur (Bu.);
cuft> çifd(er) (Erc.); gösder(me) (Erc. Sa.)

Şu örnekte ünlü benzeşmesi ve ünsüz değişmesi vardır: kanber> genber (Gem.)

Şu kelime, bir benzeşme örneği olarak değerlendirilebilir: münbit> mümbit (Gem.)

Şu örnekte değişmenin yönü tartışılabilir. Değişme, bu haliyle sadece bir benzeşme örneği olarak kabul edilebilir: kırp-> kırk- (Deny)

Sonuç

Aykırılma terimi, benzeşmenin tam tersi bir ses olayını ifade etme bakımından, kullanılmış olan diğer terimlerden daha uygun görünmektedir.

Aykırılmanın tasnifi, ünlü ve ünsüzleri kapsmalı, ayrıca *aykırılmanın* yeri ve yönü bakımından değerlendirilmesi yeterlidir.

Yakın aykırılmalardan aynı ünsüzlerin aykırılaştığı örnekler, sadece alınma kelimelerdir. Bunun sebebi, Türkçede aynı ünsüzün sadece birleşme ve ekleşme sırasında yan yana kullanılması, kelime içinde aynı ünsüzün başka şartlarda yan yana tekrarlanmamasıdır.

Uzak aykırılma örneklerinin de büyük çoğunluğu (Ekleşme, birleşme ve tamlamalar örnekleri dışında) alınma kelimelerde yoğunlaşmaktadır.

Uzak aykırılma örnekleri l, n, r ünsüzlerinin arasında diğer ünsüzlere göre daha çok görülmektedir. Bu örneklerde ise birinci veya ikinci ünsüzün aykırılma yüzdesi dengede görülmektedir.

Yakın aykırılmalarda gerileyici aykırılma örneği oldukça seyrek, uzak aykırılmalarda da seyrek olmakla beraber daha fazla örnek görmekteyiz. Ancak bu aykırılmalarda ilerleyici alternatifleri de örneklerde yer almaktadır.

Ses olayları için verilen örneklerde, eklerin ve kelimelerin Türkiye Türkçesindeki şekilleri değil, Eski Türkçe veya Orta Türkçedeki şekilleri dikkate alınmalıdır. Bir başka deyişle, ek veya kelimedeki meydana gelen ses olayı, eski şekillerine göre tespit edilmelidir. Özellikle eklerin eski şekillerinin devamı olan örnekler, aykırılma ile karıştırılmamalıdır.

Aykırılma örneklerinin bir kısmı, örnekseme yoluyla ortaya çıkmıştır.

Aynı ünsüzün aykırılaştığı örnekler, benzer ünsüz aykırılması örneklerine göre daha sık görülmektedir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- (Ak.) Aksan, Doğan 1980, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 2*, TDK, Ankara.
- (Ay.) Aydın, Mehmet, 2002, *Aybastı Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Ban.) Banguoğlu, Tahsin 1974, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Boz) Boz, Erdoğan, 2002, *Afyon Merkez Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- (Bu.) Buran, Ahmet, 1997, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Deny) Deny, Jean, 1941, *Türk Dili Grameri*, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul.
- (Dil.) Dilâçar, A., 1968, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Erc.) Ercilasun, A. Bican, 1983, *Kars İli Ağzıları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Eren, Hasan, Türkçede -MM-> -MB- Dissimilation'u, *TDAY Belleten 1959*, TDK Yayınları, Ankara, 1959, s. 95-103.
- (Er.) Ergin, Muharrem, 1986, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- (Gem.) Gemalmaz, Efrasiyap, 1995, *Erzurum İli Ağzıları*, TDK, Ankara, s. 213-215.
- (Gül.) Gülensoy, Tuncer, 1988, *Kütahya ve Yöresi Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Güler, Zülfü, *Harput Ağzı*, Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ, 1992.
- (Gls.) Gülseren, Cemil, 2000, *Malatya İli Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları: 673, Ankara, 1997.
- (Gün.) Günşen, Ahmet, 2000, *Kırşehir ve Yöresi Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Hat.) Hatiboğlu, Vecihe, 1972, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Hen.) Hengirmen, Mehmet, 1999, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınları, Ankara.
- (Kar.) Karaağaç, Günay, 2001, "Sözlük Yapısı", *Türk Dili 596 (Ağustos 2001)*, s. 120-127.
- (Koç) Koç, Nurettin, 1992, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul.
- (Kor. 92) Korkmaz, Zeynep, 1992, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Kor. 94) Korkmaz, Zeynep, 1994, *Nevşehir ve Yöresi Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Öz.) Özçelik, Sadettin, 1996, *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Öz.B.) _____, Boz Erdoğan, 2001, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*, TDK Yayınları, Ankara.
- (Sa.) Sağır, Mukim, 1995, *Erzincan ve Yöresi Ağzıları*, TDK Yayınları, Ankara.
- Timurtaş, F. Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul, 1977.
- (Top.) Topaloğlu, Ahmet, 1989, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- (Tu. 49) Tuna, Osman Nedim, 1949, "Türkçede Tekrarlar" *TDED, C. III, S. 3-4*, s. 429-447.
- (Tu. 86) Tuna, Osman Nedim, 1986, *Türk Dilbilgisi Ders Notları (Fonetik ve Morfoloji)*, Malatya.
- (TS) *Türkçe Sözlük*, 1998, TDK Yayınları: 549, Ankara.
- Üçok, Necip, 1947, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, DTCF Yayınları, Ankara.
- (Var.) Vardar, Berke ve diğerleri, 1998, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, ABC Yayınları, Ankara.